

Володимир ШЕНАЄВ

ЕКОНОМІКА ІНТЕГРОВАНОЇ ЄВРОПИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Резюме

На основі всебічного аналізу економічного розвитку Європейського Союзу визначено специфічні риси економіки західноєвропейських країн, зміни у відтворювальній технологічній і галузевій структурі капіталу, проблеми, пов'язані з впровадженням інновацій та розвитком комунікаційної структури. Уніфікація інструментів державно-економічної політики актуалізує питання гармонізації та визначення пріоритетності цілей розвитку країн ЄС на основі принципу субсидіарності. З огляду на це, особливої актуальності набуває розгляд проблем фінансової політики, кредитної системи, великих та малих економічних циклів розвитку, світогосподарських зв'язків західноєвропейських країн.

Ключові слова

Світова торгівля, капіталовкладення, державний бюджет, соціальний захист, ринок позичкових капіталів, постіндустріальна епоха, інтегрована Європа, комунікаційна структура, фінансова політика, кредитна система, економічні цикли, міжнародні зв'язки.

© Володимир Шенаєв, 2003.

Шенаєв Володимир Микитович, професор, член-кореспондент Російської академії наук, Інститут Європи Російської академії наук, м. Москва, Російська Федерація.

Деякі підсумки економічного розвитку

Західна Європа є однією з найважливіших частин «золотого мільярду», до якого також входять США, Канада та Японія. На її частку припадає одна п'ята усього світового ВВП, тобто приблизно стільки ж, скільки й на США. Розрив між промислово розвинутими країнами (ПРК) і країнами, що розвиваються (КР), у післявоєнний період у світовому господарстві не подоланий і навіть збільшується. У цьому проявляється глобалізація світової економіки з американським відтінком, що призводить до посилення політики антиглобалізму в КР, насамперед щодо США, які прагнуть до однополярного світу, інакше кажучи, до панування у світовій економіці. Незважаючи на те, що темпи зростання у КР більші, ніж у ПРК, зближення між ними не відбувається, оскільки абсолютний приріст у ПРК більший, ніж у КР, незважаючи на те, що темпи у них нижчі, ніж у розвинутих країнах. Річ у тім, що відсоток приросту в ПРК важить набагато більше, ніж у КР в абсолютних розмірах. За два останніх десятиріччя ХХ ст. щорічні темпи зростання ВВП Європейського Союзу були нижчими і від загальносвітових, і США, і Японії.

Таблиця 1

Реальне зростання ВВП (у %)

	1981–1990 рр.	1991–2000 рр.	2001 р.
Увесь світ	3,4	3,3	1,5
ПРК	3,1	2,7	1,0
КР	4,2	5,6	4,3
ЄС	2,3	2,1	1,6
США	2,9	3,2	1,1
Японія	4,0	1,4	-0,5

Джерело: Internationale Wirtschaftszahlen, Köln, 2002, s. 31.

Загалом для світової економіки властиве розширене відтворення, хоча й не виключені економічні кризи, коли в короткі проміжки часу відбувається звужене відтворення.

Важливою особливістю економіки країн ЄС є їх тісний взаємозв'язок у процесі інтернаціоналізації, глобалізації та регіональної інтеграції. Країни ЄС мають найбільшу питому вагу експорту та імпорту товарів у своєму валовому внутрішньому продукті (ВВП). Достатньо сказати, що за два остан-

ніх десятиріччя минулого століття питома вага експорту товарів та послуг у ВВП (експортна квота) країн ЄС збільшилась з 35% у 1980 р. до 47% у 2000 р.¹

Звичайно це знайшло відображення і в їх участі у світовій торгівлі. В 2000 р. питома вага країн ЄС у світовому експорті становила близько 40%, тоді як на сукупний експорт товарів США та Японії припадало трохи більше 22%, тобто майже у два рази менше. Щодо сфери послуг, то й тут ЄС закінчив ХХ ст. з питоמוю вагою на світовому ринку в 40%, тоді як США – 17%, а Японія – 6,3%, тобто разом узяті вони розпоряджалися 23,4% цієї сфери, це знову ж таки майже у два рази менше, ніж країни ЄС.²

Взято до уваги й те, що в другій половині 1990-х рр. у загальній сумі прямих іноземних інвестицій (ПІІ) значно збільшилась частка країн ЄС, перевищивши в 2000 р. 50%, тоді як у США та Японії вона певною мірою скоротилась і становила до кінця ХХ ст. відповідно 17,7% та 1,6%.³ Таким чином, у ХХІ ст. країни ЄС вступили з питоמוю вагою у ПІІ у два рази більшою, ніж США та Японія разом узяті (як і в торгівлі товарами та послугами).

Істотні зміни у потоках прямих зарубіжних інвестицій можна проілюструвати такими даними. За період з 1985 р. до 2000 р. їх приплив у країни ЄС становив 2,2 трлн. дол. США, а відплив – 3,4 трлн. дол. Це означає, що країни ЄС за цей час вивезли ПІІ до інших країн на 1,2 трлн. дол. більше, ніж ввезли у свої. Інакше кажучи, вони фінансували капіталовкладення і сприяли процесу відтворення інших країн, і насамперед США. Чи не в цьому одна з причин високих темпів зростання економіки США в 1990-ті рр.?

Якщо звернутися до національних капіталовкладень європейських країн, то виявиться, що частка ПІІ в їх джерелах незначна, хоча й зростає із середини 1980-х рр.

З 1985 р. до 1990 р. питома вага ПІІ в середньому становила у валових інвестиціях ЄС 5,7%, а у США – 5,6%, тобто показники знаходились на одному рівні. У 1990-ті рр. частка ПІІ у валових інвестиціях ЄС піднялася до 8%, а в США залишалась стабільною. В Японії за весь цей період вона не досягла й 1%.⁴

Не обминули західноєвропейську економіку й істотні структурні зрушення в окремих галузях після Другої світової війни. Виробничий сектор економіки Західної Європи, що включає промисловість, сільське господарство і будівництво, скоротився з 40% у 1950 р. до 30% у 2000 р. Найбільшою мірою скорочення торкнулося сільського господарства: з 6% у 1950 р. до 3,5% у 2000 р., тобто майже у два рази. В півтора рази зменшилась частка будівництва. Питома вага промисловості у виробничій сфері зменшилась з 25,4% у 1950 р. до 21,6% у 2000 р.

¹ Internationale Wirtschaftszahlen, Köln, 2002, s. 26–27.

² Deutschland in Zahlen, Jdw, Köln, 2002, s. 134.

³ Jbidem.

⁴ Deutschland in Zahlen. Jdw, Köln, 2002, s. 134.

Інша картина спостерігається у галузях невиробничого призначення. Їх питома вага зросла з 1950 р. від 60% до 70% у 2000 р. При цьому найбільше зростання було в сфері послуг: з 35,9% у 1950 р. до 43,6% у 2000 р. Зросла й частка торгівлі.⁵ Зазначені тенденції відповідають загальносвітовим, проте в країнах ЄС вони більше проявляються щодо частки промисловості. Порівняно з іншими центрами міждержавного суперництва Західна Європа нині має частку виробничої сфери (30%), що перевищує відповідну частку США (27,8%), але поступається Японії (41%). Щодо невиробничої сфери, то Західна Європа (70%) поступається США (72%), але значно випереджає Японію (58,8%).⁶

Важливою рисою економіки країн ЄС у післявоєнний період є перехід від екстенсивного до інтенсивного шляху розвитку. Екстенсивні методи переважали аж до 1980-х рр., після чого країни ЄС перейшли на інтенсивний шлях розвитку, що вдосконалюється і нині. Екстенсивний шлях економічного розвитку, який тривав до світової економічної кризи 1974–1975 рр., відрізнявся такими рисами: суттєвими темпами економічного зростання при високій нормі накопичення (27,3%), що перевищувало норму нагромадження в США, яка становила 22,4%. Щорічне зростання валових інвестицій у розмірі 5,3% також було вищим, ніж у США (4,8%). Капіталоозброєність праці збільшувалась на 3,8% у рік (у США – на 1%). Продуктивність праці зростала щорічним темпом у 4,4%, тоді як у США – 2,1%.⁷ Відбувалося зростання зайнятості, що включало іноземну робочу силу, і скорочення безробіття. Однак при цьому була послаблена увага до науково-технічного прогресу. Витрати на НДДКР у ВВП наближались лише до 2%, тоді як у США вони були близькі до 3%.

При переході ЄС у 1980-ті рр. до інтенсивних форм розвитку знижуються темпи економічного зростання, промислового виробництва, зменшується норма прибутку, скорочуються інвестиції.

Поряд із цим, відбуваються істотні зміни у відтворювальній, технологічній і галузевій структурі капіталу. Одночасно підвищується ефективність виробництва, що проявляється у зниженні коефіцієнта капіталомісткості, матеріаломісткості, трудомісткості та енергомісткості. Інтенсивний шлях економічного розвитку веде до зміцнення тенденції щодо доцентрових сил в інтеграційному процесі.

Наступною важливою рисою економіки країн ЄС є посилення ролі держави у регулюванні і навіть індикативному плануванні економічного розвитку на мікро- та макрорівнях, а також у міждержавних відносинах.

Останнім часом у країнах ЄС поширилась думка щодо того, що, надаючи більшого значення своїм внутрішнім завданням інтегрування, держа-

⁵ Мир на рубеже тисячелетий. – М., 2001. – С. 573.

⁶ Там само.

⁷ Wissenschaftliche technische Revolution und Krise des staatsmonopolistischen Kapitalismus, JMSF, Frankfurt am Main, 1988, s. 40.

ви мають кращі шанси для зростання виробництва і зайнятості, зміцнення грошового обігу, стабільності своєї грошової одиниці, а також розвитку інтеграції вглиб та вшир. Завдяки державній політиці досягнуто значних успіхів у скороченні дефіцитів державних бюджетів, а у деяких країнах з'явилися навіть профіцити. На підставі Маастрихтських критеріїв досягається консолідація бюджетів, особливо після прийняття Пакту стабільності у 1997 р. Державна частка витрат ВВП, що сягає в ЄС розмірів від 40 до 50%, є найбільшою не тільки в Європі. Вона дає змогу здійснювати державне регулювання, що проявляється як у законодавстві, так і в бюджетному фінансуванні економіки. Частка державних витрат у відсотках до ВВП, хоча й має деяку тенденцію до зниження з 1990-х рр. в інтегрованій Європі, але все одно залишається найбільшою в індустріальному світі. У 2001 р. державні витрати становили 46% ВВП, тоді як у США – 30%, а Японії – 36,9%.⁸

У дохідній частині державних бюджетів у країнах ЄС на першому місці знаходяться надходження від прямих податків – прибуткового та податку на прибуток корпорацій. У 2000 р. середні дані по ЄС становили 36%. Аналогічна картина спостерігається у США, при цьому навіть у більшому обсязі (50%). На другому місці – надходження від непрямих податків – податку від обороту товарів та послуг, на які припадає 30,2% (у США – 16,2%). І на третьому – відрахування на обов'язкове соціальне страхування. При цьому питома вага у цьому випадку вища в країнах ЄС (26%), ніж у США (24%), хоча й поступається Японії (40%). Серед інших виділяється податок на майно з 5% у доходах бюджету, що у 2 рази менше, ніж у США та Японії.⁹

За середніми цифрами криються відмінності між країнами. Вище середньої величини прибуткового податку і податку на прибуток у Бельгії, Данії, Фінляндії, Ірландії, Швеції та Великобританії. На середньому рівні ці податки в Італії, Норвегії та Люксембурзі. В інших країн частка трохи нижча, так що відхилення у цілому невеликі, але все ж таки є. Надходження від податку на товари та послуги коливаються у різних країнах від 25% до 53%, тобто також незначною мірою. У відрахуваннях на соціальне страхування коливання надто відрізняються при середньому надходженні 27%.¹⁰ Загальна сума від вказаних податків і нарахувань на соціальне страхування у відсотках до ВВП знову ж таки вища в ЄС, ніж у США та Японії. У 1999 р. у країнах ЄС на них припадало 42%, тоді як у Японії – 28% та у США – 27% від величини ВВП, тобто в ЄС у два рази більше, ніж у США, й у півтора рази, ніж в Японії.¹¹

Соціальний захист в ЄС передбачений на тривалий період у промислово розвинутих країнах. Причому він поширюється на працівників різних рівнів і державу загалом. До кінця 1990-х рр. (1998 р.) фінансування соціальних потреб у країнах ЄС в середньому здійснювали: держава – на 39%,

⁸ Deutschland in Zahlen, Jdw, Köln, 2002, s. 129.

⁹ Internationale Wirtschaftszahlen, 2002, Köln, s. 44.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – С. 45.

підприємці – на 35% і робітники – на 20%. Правда, середні показники, знову ж таки, приховують істотні відмінності між країнами. Частка підприємців набагато вища від середніх показників в Іспанії, Франції, Італії, Бельгії, Німеччині, Фінляндії, Швеції, Австрії та Греції. Державний соціальний захист значно вищий від середнього рівня в Данії (67%), Ірландії (61%), Великобританії (48%), Швеції (45,8%), Люксембурзі (46%).¹² Вищий від середнього рівня соціальний захист забезпечують самі робітники у Нідерландах, Німеччині, Франції, Бельгії та Австрії. Особливо відрізняються Нідерланди, де на самообслуговування робітників припадає 35% соціальних витрат. Країни ЄС витрачають на соціальні потреби значно більшу частину ВВП, ніж США та Японія. Остання знаходиться на рівні Греції, Португалії та Ірландії, поступаючись усім іншим членам ЄС, особливо Скандинавським країнам.

Соціальні витрати в розрахунку на душу населення в країнах ЄС зросли за останнє десятиріччя ХХ ст. у середньому в півтора рази. Це свідчить про те, що держави ЄС не залишили без уваги підвищення якості життя як однієї з нових цілей «магічного многокутника». Більш ніж на 50% зросли витрати на душу населення у Люксембурзі, Данії, Ірландії і Португалії. На верхній сходинці за соціальними витратами на душу населення стоїть Люксембург із сумою в 10 тис. євро, а завершують таблицю Греція та Португалія з 3,3 тис. євро.¹³

Слід зазначити, що із загальної суми соціальних витрат Західної Європи в 2000 р. у розмірі 2,5 трлн. дол., чи 30% ВВП, на освіту припадало 6,4%, охорону здоров'я – 6,2% і на пенсії та допомогу – 17,8%.¹⁴

У кінці ХХ ст. Західна Європа зайняла перше місце на світовому ринку позичкових капіталів. На неї припадає близько 40% міжнародного ринку позичкових капіталів, тоді як на частку США – 35%, Японії – 24%. Це дуже важливо, якщо врахувати, що світовий ринок позичкових капіталів (приблизно 80 трлн. дол.) у два рази перевищує світовий ВВП і в п'ятнадцять разів світовий експорт товарів. При цьому слід мати на увазі, що на міжнародний ринок позичкових капіталів припадає близько однієї п'ятої, а чотири п'ятих залишається поза національними ринками позичкових капіталів. Це приблизно відповідає співвідношенню між експортною та внутрішньою частинами світової товарної продукції. Сильні позиції інтегрованої Європи на міжнародному ринку позичкових капіталів свідчать про активну участь країн ЄС у процесах інтернаціоналізації та глобалізації розвитку світового господарства, а також міжнародного поділу праці. Для загальної характеристики міжнародного ринку позичкових капіталів важливо враховувати, що навіть у його міжнародній частині на країни, що розвиваються, припадає менш ніж 20%, тоді як більше 80% припадає на промислово розвинуті країни. Важливо при цьому підкреслити, що масштаб фінансових ринків (капіталізація акцій, облігацій та банківські активи) країн ЄС сягнув до кінця ХХ ст. рівня

¹² Там само. – С. 84.

¹³ Internationale Wirtschaftszahlen. – Köln, 2000, z. 82.

¹⁴ Мир на рубеже тысячелетий. – М., 2001. – С. 588–589.

США. До середини 90-х рр. минулого століття чітко проявилась тенденція зростання облігаційного ринку порівняно з іншими складовими ринку позичкових капіталів, а саме з банківським кредитом і ринком акцій. За оцінками Д. М. Михайлова, на початок 1996 р. ринок облігацій становив близько 30 трлн. дол., тоді як на акції припадало приблизно 20 трлн. дол. і стільки ж на банківський кредит, що в минулому був на першому місці. Серед облігаційних позик приблизно 85% припадає на єврооблігації. Скорочення питомої ваги банківського кредитування відбувається не тільки на міжнародному ринку позичкових капіталів, а й на національних ринках позичкових капіталів. Так, наприклад, за два останніх десятиріччя у ФРН питома вага банківського кредиту на ринку позичкових капіталів зменшилась у два рази при відповідному зростанні фіктивного капіталу, тобто цінних паперів. У Японії за такий самий період питома вага банківського кредиту зменшилась з 90% до 50%.¹⁵ Аналогічні процеси відбуваються у США та інших розвинутих країнах.

Наприкінці 1970-х рр. на ринку цінних паперів з'являються нові види так званих виробничих інструментів, що отримали назву деривативів. Їх зростання та розвиток тісно пов'язані з кризою традиційних фінансових ринків, особливо у 80–90-ті рр. ХХ ст. Обвали з курсами акцій та облігацій на фондових ринках вже наприкінці 1980-х рр. зумовили необхідність страхування ризиків, або хеджування. Саме тому поряд із традиційними угодами з цінних паперів стали здійснюватися паралельні термінові угоди з метою страхування від ризиків. У результаті використання деривативів відбувається зниження частки та ролі біржових операцій і починає домінувати позабіржовий ринок, пов'язаний із вказаними деривативами. У банків ці операції відображаються у позабалансових статтях. Нова ланка (деривативи) світового ринку позичкових капіталів (поряд із банківськими кредитами та ринком цінних паперів) належить до термінового ринку деривативів. До 1980-х рр. на фондовій біржі переважали касові угоди, а термінові відігравали меншу роль, як із цінними паперами, так і з валютою. У 80-ті й особливо у 90-ті рр. ХХ ст. переважають вже ф'ючерси з облігаціями. Щодо акцій, то ф'ючерсні операції з ними не отримали серйозного розповсюдження. Опціони, як і ф'ючерси, спочатку використовувались у сфері валютних операцій, але потім головною їх сферою стали операції з цінними паперами. Таким чином, за останнє десятиріччя минулого століття на першому місці серед деривативів знаходилися ф'ючерси, на другому – форвардні операції, на третьому – опціони та на четвертому – свопи. Загалом за десятиріччя ф'ючерси у два рази перевищують опціони, а тенденція така, що якщо у 1986 р. на ф'ючерси припадало 45%, а на опціони – 55% операцій з похідними інструментами, то в 1996 р. відповідно 70% та 30%. Ф'ючерсні, форвардні операції та опціони різко збільшують свої масштаби від середини 1980-х рр., насамперед у Європі, тоді як питома вага їх у США зменшується. Якщо у 1986 р. на США припадало 90% від усієї торгівлі деривативами, а на Західну Європу – 3,3%, то у 1996 р. вони зрівнялися в

¹⁵ Михайлов Д. М. Мировой финансовый рынок. Тенденции развития и инструменты. – М.: Экзамен, 2000. – С. 7, 22–25, 33, 60, 61.

операціях з цими деривативами на рівні 37%.¹⁶ Конкурентна боротьба на терміновому ринку деривативів проявилася у тому, що нині функціонує об'єднана електронна система бірж Парижу, Франкфурта-на-Майні та Цюриха. Крім цього, об'єднують свої зусилля на двосторонній основі біржі Лондона та Франкфурта-на-Майні. Позабіржові угоди здійснюються переважно комерційними банками і зростають швидше, ніж біржові (аналогічне явище виявлено й у торгівлі на валютних ринках). Щодо свопів, то у 1990-ті рр. центром їх торгівлі стала Західна Європа, завдяки інтеграційним процесам у рамках Європейського валютного союзу.

Упродовж останніх двох десятиріч на світовому ринку позичкових капіталів у результаті переливу капіталу з однієї сфери в іншу відбувається відрив від виробничої сфери у бік фіктивного капіталу (в Росії це відбувається значно гірше). Найважливішою сферою вкладення позичкового капіталу стає фіктивний капітал, а операції щодо страхування, чи хеджування, доповнюються суто спекулятивними угодами для одержання максимального прибутку.

У результаті переливу позичкового капіталу у сферу фінансового капіталу відбуваються серйозні світові фінансові кризи. У 1980-ті рр. світова платіжно-фінансова криза охопила насамперед Мексику, Бразилію та Аргентину. Саме тоді й відбулась реструктуризація та сек'юритизація у вигляді переоформлення банківської заборгованості в облігації та інші форми цінних паперів. Синдиковані кредити комерційних банків стали втрачати значення, а замість цього відбувається справжній вибух інновацій на ринку цінних паперів. У 1990-ті рр. світова фінансова криза охопила країни Південно-Східної Азії і відіграла таку ж роль, як і в Латинській Америці. Відрив ринку позичкових капіталів від виробничої сфери та перекачування засобів у світовому масштабі до спекулятивної фінансової сфери й фіктивний капітал зачепили «азійських тигрів», які після тривалого підйому опинились в економічній кризі. Взаємозалежність світового ринку позичкових капіталів проявляється у різких відливах і припливах позичкового капіталу на різних континентах. Це відчула не тільки Західна Європа, а й Росія у 1998 р.

Перехід до постіндустріальної епохи економічного розвитку поставив перед економікою інтегрованої Європи додаткові завдання. Насамперед вони стосуються вдосконалення науково-технічного розвитку, впровадження нових технологій та інновацій. «Нова економіка» ставить перед інтегрованою Європою проблему форсування наукомісткого виробництва і збільшення витрат на НДДКР. Конкурентна боротьба, що загострилася, змушує ЄС робити наголос на НДДКР та наукомісткій продукції.

Щодо НДДКР, то інтегрована Європа вступила в XXI ст. так і не досягнувши в середньому 3% витрат на НДДКР у ВВП. Лише дві країни, а саме Швеція та Фінляндія, зуміли перевищити цю норму.

¹⁶ Михайлов Д. М. Цит. соч. – С. 88, 89.

Її конкуренти – США та Японія – йдуть попереду не тільки щодо витрат на НДДКР, а й щодо виробництва наукомісткої продукції. Нині в США частка наукомісткої продукції у загальному виробництві вже перевищила 20%, а в Японії – 13%, тоді як середній показник по ЄС – менше 10%. У Європі тільки Німеччина займає наближені до США та Японії позиції, десь на рівні 15%. Проте це виняток для країн ЄС, оскільки Великобританія, Франція й Бенілюкс, що йдуть за нею, мають поки що менше 8% наукомісткої продукції.¹⁷

Одним із важливих показників науково-технічного прогресу є купівля-продаж патентів та ліцензій, а також кількість зареєстрованих патентів. Проте, як використовуються патенти та ліцензії, свідчать дані щодо доходів і витрат. У 1990 р. країни ЄС отримали дохід від реалізації патентів та ліцензій на суму близько 10 млрд. дол., а витрати на їх придбання становили 16,5 млрд. дол., тобто були на 6,5 млрд. більшими. США у 1990 р. отримали дохід від реалізації патентів та ліцензій на 16,6 млрд. дол., а самі витратили на купівлю тільки 3 млрд. дол. У 1998 р. дохід ЄС від реалізації патентів та ліцензій піднявся до 17 млрд. дол., тобто на 8 млрд. дол., а витрати збільшились на 13 млрд. дол. У США за цей період доходи зросли на 20 млрд. дол., а витрати – на 8 млрд. дол.¹⁸ З одного боку, це добре для економічного розвитку країн ЄС, але, з іншого боку, свідчить про їх технологічне відставання від США. Тут важливо підкреслити, що у 1990-ті рр. за кількістю заявлених та зареєстрованих патентів країни ЄС перевищили США. В 1990-ті рр. було 35 тис. офіційно зареєстрованих патентів у країнах ЄС, а у США – 28 тис., тобто на 7 тис. менше. В 1995 р. відповідно 40 тис. і 36 тис. Отже, країни ЄС мають хороший науковий потенціал, але недостатньо його використовують.

Комунікаційна структура, знову ж таки, свідчить не на користь ЄС. У 1998 р. у США на 1000 мешканців було 256 мобільних телефонів, тоді як у Великобританії – 187, Німеччині – 134 та Франції – 116. Кабельні комунікаційні приводи: у США – 242, Німеччині – 234, Франції – 49, Великобританії – 40. Аналогічні дані й щодо використання Інтернету.¹⁹

У процесі відтворення важливу роль відіграють інвестиції. Не можна досягти економічного зростання без капіталовкладень. Дж. Кейнс писав, що економіка розвивається нормально лише тоді, коли інвестиції дорівнюють заощадженням працюючих та накопиченням підприємців. При цьому для переливу капіталу використовується ринок позичкових капіталів та державні заходи у сприянні інвестиціям як шляхом податкової політики для самофінансування (амортизація і чисте нагромадження з прибутку), так і шляхом державного фінансування з бюджету.

Показником значущості інвестиційного процесу є інвестиційна квота у ВВП. У ЄС середня квота мала постійну тенденцію до зниження: з 25% у

¹⁷ Internationale Wirtschaftszahlen. – Köln, 2002, s. 38-40.

¹⁸ Ibidem, s. 35.

¹⁹ Internationale Wirtschaftszahlen. – Köln, 1999, s. 109.

1970 р. до 23,8% у 1980 р., 22% у 1990 р. та 21,7% у 2000 р.²⁰ Інакше кажучи, скорочення інвестиційної квоти відбулось з 1/4 до 1/5. Звичайно, це відобразилось і на зниженні темпів зростання реального ВВП. Вища від середньої інвестиційна квота в Іспанії, Португалії, Австрії, Греції, Ірландії та в Нідерландах. У решті країн ЄС вона або на середньому рівні (ФРГ, Бельгія, Данія, Люксембург), або нижча (Швеція, Великобританія, Італія, Фінляндія, Франція).

Многокутник економічних цілей

Макроекономічне регулювання в Європі у другій половині ХХ ст. знало значних змін. Рівень макроекономічного регулювання (як у теорії, так і на практиці) в розвинутих європейських країнах є одним із найвищих у світі. В умовах поглиблення інтеграційних процесів у Європі відбувається уніфікація використовуваного інструментарію державного регулювання та механізмів політики господарського порядку в межах європейського господарського простору, що формується. В цих умовах країни Заходу дедалі частіше звертаються до поняття «магічного многокутника» економічних цілей. Це поняття не випадково виникло внаслідок світової економічної кризи у 1929–1933 рр. Спочатку воно було трикутником, потім чотирикутником, а після Другої світової війни перетворилось на многокутник. Нині до початкових цілей (стабілізація грошового обігу та фінансів, проблема зайнятості та скорочення безробіття, використання ринку позичкових капіталів та фондової біржі, рівновага платіжного балансу та стійкість валютного курсу, досягнення економічного зростання) додалися нові – якість життя, соціальна політика, форсування НТП. Якщо при вирішенні завдань державного регулювання у рамках чотирикутника пріоритет надавався, насамперед, згладжуванню економічних циклів у боротьбі з інфляцією та безробіттям, то тепер держава дедалі більше вживає заходів для підтримки НТП, а також вирішення соціальних проблем. При згладжуванні кон'юнктури економічних циклів держава базувалась, насамперед, на теорії та моделі, розроблених кейнсіанською та монетаристською школами. На практиці інструменти та методи цих напрямків часто поєднувались у формі неокласичного синтезу. Нині на першорядній позиції виходить теорія інституціоналізму.

У використанні інструментів державно-економічної політики (прямих та непрямих), а також у застосуванні моделей, опрацьованих різними напрямками науково-економічної думки, інтегрована Європа є безумовним лідером у сучасному капіталістичному світі. Розмежування компетенцій між рівнями державної влади та здійснення владних функцій (особливо у федеративних державах) відбувається на основі принципу субсидіарності. Субсидіарність означає взаємозв'язок та взаємозалежність різних структур

²⁰ Deutschland in Zahlen, I dW, Rjkn, 2001, s. 127, 2002, s. 129.

державної влади та їх інститутів, наділених узгодженими правами та обов'язками. Принцип субсидіарності адекватний ефективному соціальному ринковому господарству, коли рішення приймають та реалізують на найнижчому рівні і тільки за неможливості зробити це на цьому рівні, повноваження передають знизу до верху на наступний рівень. І навпаки, засуджується авторитарна ієрархічна державна структура, в якій команди йдуть зверху до низу, що, як правило, підриває ринкові механізми. Найбільшого успіху досягають там, де поряд із підприємцями та найманою працею, що представляють профспілки, в управлінні виробництвом бере участь і держава. Прикладом може бути угода між підприємцями, профспілками та державою, укладена в Німеччині в 1967 р., що дала змогу їй вийти з економічної кризи шляхом «концертного виконання» (Konzertierte Aktion). Доктрина соціального ринкового господарства, вперше застосована на практиці у Німеччині, стала базовою для Західної Європи загалом. До того ж економічний потенціал Німеччини становить приблизно 1/4 потенціалу ЄС. Європейські інтеграційні процеси з участю урядів країн зумовили створення загальноєвропейського єдиного ринку товарів та послуг, вільний рух капіталу та робочої сили, згодом реалізацію ідеї щодо створення економічного і валютного союзу (ЕВС), і з 1999 р. створення єврозони із 12 держав, що отримала назву Євроленд, з єдиною валютою – євро, що претендує на роль світової регіональної грошової одиниці, яка зробить сучасну світову валютну систему біполярною.

Важливою особливістю Євроленда є те, що його учасники зобов'язані виконувати вимоги Маастрихтської угоди, що є обов'язковими для виконання критеріїв у сфері грошового обігу, кредиту, фінансів, державного боргу, меж коливання валютних курсів. Це не що інше як політика, спрямована на дивергенцію грошової, кредитної та фінансової політики, порушення якої карається штрафом аж до виключення країни з Євроленда.

Боротьба за стійкість грошового обігу

Перший критерій Маастрихтської угоди вимагає в обов'язковому порядку дотримання членами Євроленда рівня цін, що не перевищує 1,5% середнього рівня цін трьох країн з найменшим рівнем інфляції. В 1999 р. найменше зростання цін було в Австрії – 0,5%, Німеччині та Франції – по 0,6%. Отже, за критерієм Маастрихтської угоди, межа цін становила 2,1%. Її не виконали лише три країни Євроленда: Ірландія – 2,5%, а також Португалія та Іспанія зі зростанням цін на 2,2%. У 2000 р. межа зростання ціни зросла до 3,5 % і її не витримала лише Ірландія. У 2001 р. межа ціни збільшилась до 3,6% і її перевищили Греція, Ірландія, Нідерланди та Португалія. Оскільки відхилення від визначеного рівня були доволі незначними, то можна сказати, що ця норма в принципі виконується.

Монетаристи, як правило, головною причиною інфляції вважають зростання грошової маси. Проте інфляція – це явище багатофакторне, вона має багато причин, хоча й певний зв'язок із грошовою масою, безумовно, існує. Це легко виявити з порівняння зростання цін та грошової маси. На практиці найчастіше використовують грошовий агрегат M2.

Таблиця 2

Грошові агрегати в Єврозоні (млрд. євро)

На кінець року	M1	M2	M3
1999	1964,0	4133,3	4791,5
2000	2076,2	4287,0	5078,5
2001	2207,9	4664,6	5430,9
2002 (серпень)	2229,3	4735,6	5556,6

Примітка: M1 – готівка (до 2000 р. національні банкноти та монети країн Єврозони), поточні рахунки до запитання;

M2 – M1 плюс вклади з узгодженим терміном до 2 років;

M3 – M2 плюс операції РЕПО та папери грошового ринку, а також облігації до 2 років.

Джерело: Monatsberichte der Deutschen Bundesbank, 2002, № 5, s.13; 2002, № 10, s.13x.

Фінансова політика

Фінансові теорії, а також фінансові політики, які на них спираються, по-різному підходять до дефіцитів державних бюджетів та державної заборгованості. Перша, класична, теорія ґрунтується на тому, що державні бюджети взагалі не мають бути дефіцитними. Друга теорія – циклічна. Згідно з нею, в період кризових ситуацій держава може звернутися до ринку позичкових капіталів з розрахунку, що він дасть змогу економіці вийти з кризи, а під час підйому, коли доходи збільшаться, бюджет буде виконуватися, а заборгованість виплачуватиметься. Циклічна теорія лежить в основі фінансової політики управління державним боргом у ході зміни фаз циклу (дефіцит – профіцит державного бюджету). Така фінансова політика отримала визнання у світі загалом, і в Західній Європі зокрема.

Поширена фінансова теорія, за якою для держави, як і для підприємств та фірм у промисловості, властиво мати постійну заборгованість. Згі-

дно з цією теорією, в умовах розширеного відтворення, коли зростає промислове виробництво, ВВП і національний дохід, державна заборгованість може збільшуватися без шкоди для економіки. Особливістю країн Євроленда є те, що вони на практиці, відповідно до критеріїв Маастрихтської угоди в галузі фінансів, взяли зобов'язання не перевищувати межу дефіциту державного бюджету в розмірі 3% від ВВП, а державну заборгованість – у розмірі 60% ВВП. Щодо дефіциту державного бюджету, то його межову норму не виконали тільки дві країни, а саме Фінляндія та Люксембург, до того ж шість держав мали навіть профіцит.

Дещо гірший стан справ з державною заборгованістю. У 1999 р. критерій Маастрихтської угоди щодо 60% від ВВП перевищили 7 країн із 12. При цьому три країни (Бельгія, Греція, Італія) мали державний борг вищий від рівня ВВП. У 2000 р. не витримали цієї норми п'ять країн, у тому числі, три (Бельгія, Греція та Італія) перевищили 100% від ВВП. Зрештою, в 2001 р. опинились вищевказаної межі державного боргу лише чотири країни, а вже вісім вклались у норми.

У 2002 р. залишилися лише три країни з дванадцяти, оскільки Австрія, за прогнозами, мала вкластися у норму, а Бельгія та Італія опуститися нижче 100% (у Греції це відбулось у 2001 р.).

Кредитна система

Обов'язковим критерієм для позичкового капіталу, відповідно до рішень Маастрихтської угоди, вибрано величину його ціни або відсоток. Для відсотку встановлюється норма, що на 2% перевищує найнижчі ставки трьох країн.

Сукупна кредитна система Євроленда в 2002 р. становила 14 трлн. євро.²¹ Її активи на 80% були використані в євросоні та на 20% поза нею. У євросоні близько 4/5 позичкового капіталу спрямовано у підприємницький сектор та фізичним особам, тоді як на частку державного сектору припадає 1/5. Підприємницький сектор та фізичні особи використовують переважно банківські кредити, на які припадає 88%, тоді як на облігації – 4,6% та на акції – 7,4%, тобто загалом на цінні папери – 12% від усього позичкового капіталу цього сектору. У державний сектор позики надходять, навпаки, здебільшого у формі реалізації цінних паперів – 3/5, а 2/5 – у формі банківського кредиту.

Джерела позичкового капіталу представлені емісією готівкової грошової маси та небанківськими вкладками підприємств та фізичних осіб. Готів-

²¹ Deutsche Bundesbank / Monatsbericht October, 2002, s. 10x.

кова грошова маса в обігу (МО) становить на території Євроленду 5,5%. Отже, переважно розрахунки та платежі здійснюються у безготівковій формі. Щодо позичкового капіталу, то в його джерелах на емісію готівки припадає трохи більше 2%.

У пасивах кредитної системи країн єврозони головне місце посідають небанківські вклади (42%), тоді як на державних рахунках – суми менше 3% пасивів. Якщо порівняти їх із суб'єктами в активах, то на підприємства та фізичні особи, частка яких у пасивах становить 42%, припадає 70% в активах, тобто в 1,7 разу більше, а на державні бюджети – 22%, тобто у 7 разів більше. Отже, перелив капіталу відбувається значною мірою на користь підприємств, фізичних осіб та держави. Оскільки надходження до кредитної системи з країн поза єврозною приблизно дорівнюють відпливу з єврозони (20%, або 1/5), то кошти, що залишаються, надходять на рахунки довготермінових зобов'язань (13,2%) фонду грошового ринку (3,1%), РЕПО (1,7%) та інші рахунки (11%).

Важливо зазначити, що у пасивах, як і в активах, переважають довготермінові засоби. Вклади до запитання і терміном до одного року, що надходять від підприємств і населення, становлять половину усіх вкладів. 47,7% припадає на вклади з терміном більше двох років. Щодо активів, то й у них довготермінові кредити посідають суттєве місце, тобто використовуються на кредитування інвестицій.

Отже, розглянуті вище грошова, фінансова та кредитна політики країн ЄС, як показує практика, ефективні лише при скоординованості їх дій для досягнення поставлених економічних цілей. Відповідно до критеріїв, визначених Маастрихтською угодою, можна вважати досягнутими в межах єврозони наступні результати.

По-перше, обмежено інфляцію, що в 2001 р. у середньому перебувала на річному рівні в 2,5%. Більше 90% грошових розрахунків та платежів проводились у безготівковій формі.

По-друге, щодо позичкового капіталу, то він обслуговує виробничу сферу переважно довготерміновим кредитом. Відсоткові ставки дотримуються норми Маастрихтської угоди та характеризувались у 2001 р. незначною дисперсією у країнах: від 4,8% до 5,3% за граничної норми 6,9%.

У структурі кредитної системи, крім центральних банків, яким з 1995 р. заборонено покривати дефіцити державних бюджетів та комерційних банків (вони обслуговують переважно зворотний капітал підприємств), значне місце посідають фінансові установи, що спеціалізуються на довготерміновому кредитуванні підприємств і житлового будівництва населення. Вони належать до третьої ланки кредитної системи, куди входять іпотечні банки, земельні банки, будівельні ощадні банки, інвестиційні банки, державні банки з особливими завданнями, страхові товариства, пенсійні та інші фонди і т. д.

Таблиця 3.

Основні макроекономічні показники країн євросони (Євроленда)

Роки	Бельгія	Німеччина	Фінляндія	Франція	Греція	Ірландія	Італія	Люксембург	Нідерланди	Австрія	Португалія	Іспанія	євросона
1. Реальний валовий продукт (ВВП), % від попереднього року													
1999	3,0	2,0	4,1	3,2	3,6	10,8	1,6	6,0	4,0	2,7	3,5	4,1	2,8
2000	4,0	2,9	6,1	3,8	4,2	11,5	2,9	8,9	3,3	3,5	3,5	4,1	3,5
2001	1,0	0,6	0,7	1,8	4,1	5,9	1,8	1,0	1,3	0,7	1,7	2,8	1,4
2. Промислове виробництво (%)													
1999	0,9	1,5	5,5	2,0	3,9	14,8	-0,1	11,5	1,3	6,0	3,0	2,6	1,9
2000	5,3	6,2	11,2	3,5	0,5	15,4	4,8	4,3	4,0	8,9	0,5	4,0	5,5
2001	-1,0	0,5	-1,0	0,8	1,4	10,2	-1,2	1,8	1,4	0,1	2,4	-1,1	0,3
3. Використання потужностей у переробній промисловості (в %)													
1999	80,9	84,0	86,1	85,3	75,7	75,9	76,0	84,9	84,0	81,9	80,8	79,7	82,2
2000	84,0	85,9	86,8	87,5	78,1	78,6	78,8	87,8	84,7	84,5	81,2	80,6	84,2
2001	82,3	85,1	85,7	87,4	77,6	78,4	78,9	88,7	84,6	83,1	81,7	79,6	83,6
4. Валові інвестиції, в % до ВВП													
1999	20,9	21,6	19,0	19,1	21,7	23,5	19,0	23,8	22,5	23,3	27,4	24,0	22,15
2000	21,1	21,6	19,3	19,7	22,6	23,6	19,6	21,3	22,7	23,7	28,6	25,3	22,43
5. Безробіття (в % до працездатних)													
1999	8,6	8,4	10,2	10,7	11,9	5,6	11,3	2,4	3,2	3,9	4,5	12,8	9,4
2000	6,9	7,8	9,8	9,3	11,1	4,2	10,4	2,3	2,8	3,7	4,1	11,3	8,5
2001	6,6	7,7	9,1	8,6	10,5	3,8	9,4	2,0	2,4	3,6	4,1	10,6	8,0
6. Індекс споживчих цін (в %)													
1999	1,1	0,6	1,3	0,6	2,1	2,5	1,7	1,0	2,0	0,5	2,2	2,2	1,1
2000	2,7	2,1	3,0	1,8	2,9	5,3	2,6	3,8	2,3	2,0	2,8	3,5	2,3
2001	2,4	2,4	2,7	1,8	3,7	4,0	2,3	2,4	5,1	2,3	4,4	2,8	2,5
7. Дефіцит/профіцит державного бюджету (% до ВВП)													
1999	-0,5	-1,5	1,9	-1,6	-1,9	2,2	-1,8	3,6	0,7	-2,3	-2,4	-1,1	-1,3
2000	0,1	1,1	7,0	-1,3	-0,8	4,4	-0,5	5,6	2,2	-1,5	-2,9	-0,6	0,2
2001	0,4	-2,8	4,9	-1,4	...	1,5	-2,2	6,1	0,1	0,2	-4,1	-0,1	-1,4
8. Державний борг (у % до ВВП)													
1999	114,9	61,2	46,8	58,5	104,3	49,7	114,5	6,0	63,1	64,9	54,4	63,1	71,9
2000	109,2	60,2	44,0	57,3	104,7	39,1	110,5	5,6	55,8	63,6	53,3	60,5	69,4
2001	107,6	59,5	43,4	57,3	...	36,4	109,8	5,6	52,8	63,2	55,5	57,1	69,2
9. Оплата праці за годину ²² , в євро													
1999	23,16	24,23	20,45	17,27	8,33	13,47	15,46	19,54	20,12	19,93	6,15	13,39	16,79
2000	21,90	24,75	21,13	18,26	8,43	14,51	15,63	20,87	20,90	20,32	6,60	14,03	17,27

²² Пряма і додаткова.

Джерело: Deutsche Bundesbank. Monatsbericht, Oktober 2002, S. 7x; 2001. Deutschland in Zahlen, I dW, Köln, 2002, S. 129; S. 131, S.129.

Третя ланка кредитної системи в країнах ЄС перевершує комерційні банки (другу ланку) як за кількістю, так і за масштабами позичкового капіталу.²³

На жаль, ця ланка дуже слабо розвинута в Росії, але вона необхідна для форсування у нас інвестиційного процесу, а, отже, і виробництва.

Таблиця 4

Консолідований баланс кредитної системи євросони (в млрд. євро)²⁴

На кінець року	Актив					Пасив							
	Всього	Позики підприємствам та фізичним особам	Позики державному сектору	Позики суб'єктам поза єврозоною	Інші	Готівка ²⁵	Внески підприємств та фізичних осіб	Рело рахунки підприємств та фізичних осіб	Облігації	Зобов'язання перед суб'єктами поза єврозоною	Власний капітал та резерви	Внески державних закладів	Центральні органи
1999	11489,2	6214,3	2058	2121	1095	350	4783	142	1535	1832	809	142	136
2000	12410	6877	1925	2402	1204	347	4945	172	1631	2145	895	164	149
2001	13578	7424	2026	2807	1317	239	5403	214	1760	2719	996	140	156
2002 ²⁶	13651	7596	2050	2741	1262	301	5398	231	1813	2611	1012	139	150

Джерело: Deutsche Bundesbank. Vonatsbericht N 5, 2001, S. 10x, 11x, 12x, 13x; N 10, 2002, S.10x–13x.

Великі економічні цикли при капіталізмі

Європейська капіталістична економіка розвивається циклічно у двох різновидах: великі цикли (що утворюють нові устрої) та малі (перевиробництва).

Великі цикли в Європі почали формуватися з промислової революції кінця XVIII ст. Відтоді змінилось чотири устрої, або техніко-економічні системи. Наприкінці XX ст. завершився четвертий та розпочався п'ятий вели-

²³ Deutsche Bundesbank. Moatsbericht, 2002, № 10, s. 24x–25x.

²⁴ Банки (включаючи будівельні ощадкаси), фонди грошового ринку, євросистема.

²⁵ До 2002 р. національні банкноти та монети.

²⁶ На кінець серпня 2002 р.

кий цикл. В основі великих циклів, або «довгих хвиль», за Н. Кондратьєвим, лежить зміна техніко-економічних систем, або економічних устроїв. Великі цикли характеризуються докорінними змінами у виробничих силах, що не може не відбиватися на виробничих відносинах. Це означає, у свою чергу, що великі цикли пов'язані з переходом від домонополістичного до монополістичного та державно-монополістичного капіталізму, а також до глобальних інтеграційних процесів у світовій економіці. Отже, великі цикли дають змогу зрозуміти і розкрити об'єктивні закономірності формування доіндустріального, індустріального, постіндустріального та міжнародного інформаційного суспільств. Кожен перехід від устрою до устрою заснований на «базисних» нововведеннях.

Перший великий цикл розпочався в Європі, насамперед у Великобританії, і тривав до середини XIX ст. (приблизно 60 років). Його сутністю є встановлення капіталізму в умовах вільного ринкового господарства, закономірності якого вже досліджені класиками буржуазної політекономії.²⁷

Другий великий цикл пов'язаний зі створенням нового устрою у вигляді монополістичного капіталізму в другій половині XIX ст.

Протягом третього великого економічного циклу (перша половина XX ст.) формується новий економічний устрій, який загально визнано характеризується як державно-монополістичний капіталізм.

Нарешті, четвертий великий цикл, що розпочався після Другої світової війни, завершує XX ст. створенням нового економічного устрою, основою якого є американська «нова економіка» й інтеграційно-технологічний та інформаційний простір західноєвропейських країн в умовах глобалізації світової економіки.

Великі економічні цикли свідчать, що для зміни економічних устроїв потрібно близько півстоліття, впродовж якого хвиля підйому спадає приблизно за однакові проміжки часу.

Поруч із великими циклами, пов'язаними із переходом від одного устрою до іншого, що базуються на НТП та нововведеннях, інноваціях, існують малі цикли, пов'язані з кругооборотом капіталу в його грошовій, виробничій та товарній формах. Ці цикли розширеного відтворення капіталу в його різноманітних формах відображають метаморфози капіталу та його рух за фазами приблизно протягом 10 років. Взаємозв'язок між цими циклами вбачається у тому, що при нових інформаційних технологіях у їх виробництві виявляється вища оборотність капіталу. Якщо великі цикли мають конституційною ознакою створення нового економічного устрою, то малі цикли кру-

²⁷ Разом із М. Кондратьєвим значний вклад у дослідження великих циклів у 1920-ті роки зробили російські економісти, серед яких: М. Туган-Барановський, С. Губерман, В. Богданов, А. Генненштейн. Нині велику увагу цій проблемі приділяють: С. Глазьев, Л. Абалкін, С. Меншиков, Л. Клименко, Ю. Яковець, В. Маєвський, С. Нікітін, В. Ціренщиков, Н. Мокашова, І. Савельєва, І. Рижов, В. К. Фальцман та інші.

гообороту капіталу на розширеній основі мають конституївану фазу у вигляді економічної кризи чи депресії.

Новий устрій великих циклів зароджується в надрах попереднього. Отже, нинішній п'ятий устрій почав складатися у рамках четвертого, що виник після Другої світової війни та завершився до кінця ХХ ст.

Під час четвертого великого циклу в Західній Європі були наявні чотири економічних цикли перевиробництва товарів та послуг із чотирма кризами: 1974–1975 рр., 1980–1982 рр., 1992–1993 рр. та 2001–2002 рр. Цікаво зазначити, що на нині припало завершення четвертого великого післявоєнного циклу та циклу перевиробництва капіталу.

Що ж представляє собою нинішній п'ятий устрій, який бере початок з кінця ХХ ст. та здебільшого визначатиме розвиток економіки Європи до середини ХХІ ст.? Із розгортанням п'ятого циклу пов'язаний перехід до постіндустріального інформаційного суспільства, коли інформатика та комунікаційні технології впливають на всі аспекти господарського життя. На хвилі підвищення особливо швидко розвиваються нові галузі, що становлять основу нового техніко-економічного устрою господарської системи, яку називають «нова економіка», прискорюються інтеграційні процеси у сфері науки і техніки та поглиблюється інтернаціоналізація суспільного відтворення загалом у результаті глобалізації та використання міжнародного поділу праці. Основу сучасного устрою становлять: інформатика; засоби електронних комунікацій; комплексна автоматизація на базі мікроелектроніки; обчислювальна та оптово-волоконна техніка; біотехнологія і нові матеріали; атомна фізика; генетика; космічна техніка; електронна промисловість та роботобудування. Основною ознакою техніко-економічного устрою є науково-технічна інтеграція; створення регіонального науково-виробничого комплексу – ще одна особливість п'ятого устрою. Західна Європа входить у ХХІ ст. із концепцією «європейського технологічного простору». В ЄС проводять єдину політику НТП, здійснюють спільні науково-технічні проекти та програми, в багатьох випадках досягнуто синергетичного ефекту для інших сфер виробництва загальноєвропейських НДДКР. У ХХІ ст. варто очікувати входження до цього технологічного простору ряду інших країн Європи.

Економічні (малі) цикли перевиробництва

Процес відтворення капіталу охоплює, по-перше, власне виробництво та, насамперед, капіталовкладення – інвестиції.

По-друге, розподіл і перерозподіл створених товарів та послуг.

По-третє, сферу обігу – фінансові ринки.

І, нарешті, по-четверте, споживання виготовленої продукції та наданих послуг.

Процес відтворення капіталу відбувається на розширеній основі в умовах метаморфози різних видів капіталу. Проте розширене відтворення відбувається циклічно, зі зміною фаз від поживлення і підйому до кризи та депресії.

Циклічне капіталістичне відтворення капіталу розпочалося із найрозвинутішої країни у світі – Англії, де у 1825 р. і відбулася перша економічна криза перевиробництва на основі протиріччя між виробництвом та споживанням. Потім настали кризи, що конституюють цикли в інших капіталістичних країнах.²⁸

Процес інтернаціоналізації призвів до синхронності відтворення капіталу в різних країнах, і в 1857 р. вибухнула перша світова криза перевиробництва. У 1870-ті рр. ХІХ ст. вільна конкуренція у світовому господарстві призвела до масового банкрутства та розорення. Економічна світова криза перевиробництва тривала десятиріччями та разом із циклічною набула структурного характеру. Внаслідок концентрації та централізації капіталу владу захопили монополії та фінансові олігархи, які запропонували певну організованість на мікрорівні.

Проте нагромадження великих протиріч між виробництвом та споживанням на монополістичній стадії розвитку вилилось у глибоку циклічну світову економічну кризу 1929–1933 рр., а потім – у тривалу депресію (як у 70-ті рр. ХІХ ст.). Це призвело до посилення ролі держави, її втручання у процес відтворення з метою усунення дихотомії між індивідуальним та суспільним капіталом. Монополістичний капіталізм перейшов у державно-монополістичну стадію (ДМК).

Після Другої світової війни, що перервала синхронність світового циклу, посилились інтеграційні та глобальні процеси інтернаціоналізації, коли багато проблем переросли національні кордони насамперед у таких галузях, як енергетика, природно-сировинні ресурси, екологія, валютна галузь тощо.

У 1974–1975 рр. вибухнула світова економічна криза, що синхронізувала процес відтворення, поєднала циклічну кризу перевиробництва зі структурною в умовах ДМК та глобалізації світового господарства, що розгорнулася. Глобалізація стимулювала виникнення нових форм регулювання, що вже проявились на регіональному рівні, зокрема в ЄС та Євроленді.

Якими ж є особливості та характерні риси чотирьох повоєнних економічних циклів відтворення в Європі?

Перший післявоєнний економічний цикл (1945–1975 рр.) розпочався з фази депресії в умовах асинхронності процесу відтворення. Тому ця фаза призначалась, насамперед, для відновлення довоєнного рівня економіки та продовжувалась до середини 1950-х рр. Згодом настало невелике пожив-

²⁸ Проблеми відтворення та економічних циклів вивчали такі російські вчені: Л. Мендельсон, А. Манукян, С. Меншиков, А. Мілейковський, Є. Громов, С. Нікітін, П. Хвойник, Н. Фомінський, Ю. Шишков та ін.

лення, після чого спостерігалась тривала фаза економічного підйому. Економічний підйом відбувався на базі екстенсивного шляху розвитку, протягом якого спостерігалось відновлення синхронності фаз світового циклу. За темпами економічного зростання Західна Європа до 1970-х рр. перевершила всі промислово розвинуті країни, включаючи США. Це стосувалось темпів зростання ВВП, норми нагромадження, валових інвестицій, продуктивності праці, капіталоозброєності, зростання зайнятості, скорочення безробіття та ін.²⁹ Процес інтеграції, розпочатий у 1957 р., характеризувався розвитком насамперед вглиб, тобто переважали доцентрові тенденції у приблизно однакових в економічному відношенні шести країнах. Розвиток інтеграції шир відбувся лише наприкінці економічного циклу, коли три держави – Великобританія, Ірландія та Данія – залишили ЄАСТ та у 1973 р. вступили до ЄС. Новим явищем у першому післявоєнному циклі перевиробництва слід вважати виникнення так званої стагфляції, тобто інфляції під час кризи. Це стало можливим лише після краху Бреттон-Вудської валютної системи в 1971–1973 рр., коли було скасовано прив'язання іноземних валют до долара США. Йдеться про скасування обміну долара на золото та перехід до плаваючих курсів валют.

Другий післявоєнний цикл, що тривав приблизно 9 років – з 1975 р. до 1983 р., – відзначається такими основними рисами.

По-перше, великий вплив мав розпад Бреттон-Вудської валютної системи, що зумовив значний стрибок інфляції. З 1974 р. до 1983 р. середньорічне зростання цін у Західній Європі було вищим, ніж у США та Японії, а саме – 11,7%, тоді як у США – 7,5%, в Японії – 5,5%.

По-друге, світова економічна криза перевиробництва 1974–1975 рр. завдала великих збитків економіці Західної Європи, ніж економіці інших капіталістичних країн. Тому вихід з неї та подолання труднощів потребували більше зусиль та часу, ніж в інших державах.

По-третє, розвиток інтеграції всередину послабився. А розвиток шир обмежувався лише однією країною – Грецією (1981 р.).

По-четверте, підйом був слабкий, що певною мірою й згладило економічну кризу. У літературі з'явилися твердження про те, що економіка Західної Європи перебуває у склеротичному стані.

По-п'яте, акцент було зроблено на зовнішньоторговий оборот, що зростав значно швидше, ніж ВВП. Нарешті, країни ЄС розпочали перехід до інтенсивного шляху розвитку, що потребувало значних коштів і зусиль, особливо щодо зміни структури капіталу: відтворювальної, технологічної та галузевої (зменшення виробничого сектору). Відбувався відплив капіталу із Західної Європи у формі ПІІ та кредитів. У результаті середньорічні темпи зростання ВВП за період другого циклу становили 1,7%, а промислового

²⁹ Див.: Шенаєв В. Н. Особенности экономического развития Западной Европы. – М.: Наука, 1993. – С. 20–22.

виробництва – 0,8%, тобто менше, ніж в інших розвинутих країнах. Спостерегалось падіння норми прибутку та інвестицій.³⁰

Третій цикл відтворення капіталу мав класичний характер за терміном, тобто тривав приблизно 10 років: з 1983 р. по 1993 р.

Головною особливістю цього циклу є науково-технічний прогрес для подолання технологічного розриву зі США. Завершується перехід на переважно інтенсивний шлях розвитку. Знову переважають доцентрові сили інтеграції вглиб тавшир. Інтеграція вглиб базується на прийнятому в 1987 р. єдиному європейському акті (ЄСА), а той, у свою чергу, – на Білій книзі 1985 р. При вступі до ЄС Іспанії та Португалії в 1986 р. ЄС розширюється до 12 країн. Перейшовши фазу пожвавлення, із середини 1980-х рр. економіка ЄС переходить у фазу підйому, що триває до кризи 1992 р.

У грошовому обігу в кризові роки (1992–1993 рр.) відбувається послаблення інфляції, проте, що найважливіше, спостерігається скорочення дисперсії цін (тобто розкиданості їх по країнах): з 8% до 3% та відмінність у прирості грошової маси по різних країнах – з 4% до 2,6%.

Структурні зрушення продовжуються на користь невиробничого сектору послуг та НТП. Зростання ефективності виробництва у фазі підйому відбувалось за рахунок економії на виробничих фондах, енергії, матеріалах та трудових витратах. Інакше кажучи, поліпшились показники відтворювальної, технологічної та галузевої структури капіталу у фазі підйому. Проте у фазі кризи з 1991 р. відбувалось погіршення цих показників до 1993 р. Звичайно, у фазі кризи збільшувався дефіцит державного бюджету та обсяг державного боргу понад 60% у 1993 р. від ВВП. Парадоксальним виглядало таке явище, як скорочення виробничих інвестицій під час кризи при зростанні грошових нагромаджень, які часто перевищували розмір капіталовкладень, віддаючи перевагу фіктивному капіталу.

У 1993 р. кількість безробітних у ЄС збільшилась на 2 млн. та становила 20 млн. чол. Квота безробітних, що становила 8,9% у 1992 р., піднялась у 1993 р. до 10,3% ВВП.

Нині завершується четвертий цикл перевиробництва, що розпочався після виходу з кризи 1992–1993 рр. У 2000 р. він сягнув пікової точки підйому, після чого протягом 2001–2002 рр. перебуває у фазі депресії та стагнації. Його особливістю є, насамперед, прагнення вирішити поставлені Маастрихтською угодою завдання, визначені в 1993 р. у формі критеріїв у галузі грошової, кредитної, фінансової та валютної політики 15 країн ЄС. Для 12 країн, що утворили в 1999 р. Євроленд (єврозону), ці критерії мають обов'язковий характер.

Таким чином, продовжується доцентрова тенденція, що передбачає закінчення ЄВС із введенням в обіг готівкових євро в 2002 р. Економічний підйом, що розпочався у 1995 р., завершився спадом у 2001 р. Нині еконо-

³⁰ Європа вчора, сьогодні, завтра. – М.: Економіка, 2002. – С. 156.

міка Західної Європи перебуває у стані депресії та стагнації, і поки ще не вступила у фазу звичайної економічної кризи з абсолютним спадом виробництва та інвестицій. Разом з цим, відбувається посилення інфляції, зростання грошової маси, безробіття, зниження реальних доходів працюючих. Найбільша небезпека загрожує з боку ринку позичкових капіталів, що переважно передувє спаду виробництва.

Оскільки на Німеччину припадає 1/3 економічного потенціалу єврозони, оцінка стану економіки цієї країни значною мірою зумовлює становище всього інтеграційного угруповання. Г. Айхель – міністр фінансів Німеччини – передбачає у 2003 р. цілковите призупинення темпів зростання. У попередні два роки – 2001 р. та 2002 р. – зростання становило відповідно 0,6% та 0,2%. За даними Німецької асоціації роздрібної торгівлі, очікується, що у 2003 р. загальний обсяг продажу в роздрібній торгівлі знизиться на 1,5%. За даними міністерства праці Німеччини, до січня 2003 р. кількість безробітних становила 4,6 млн. осіб, що є «рекордом» за останніх п'ять років.

Відбувається зниження обсягів експорту, певною мірою під впливом зростання курсу євро, а також через антиамериканські настрої у зв'язку з політикою США щодо Іраку. Вже два роки мають значні втрати банки. Так, збитки Іпотечного банку в 2002 р. становили 858 млн. євро (2001 р. він завершив із прибутком у 938 млн. євро)³¹. У 2002 р. було 10 великих банкрутств. За даними Бундесбанку, в 2002 р. кількість банкрутств збільшилась на 20%. У 4-му кварталі 2002 р. знизився обсяг замовлень на 4,4%. Директор ІФО – Інституту Ханс-Вернер Зінн зазначив: «Я думаю, що чекати настільки бажаного відродження економіки у цьому році не варто». Канцлер Г. Шредер вважає, що у зв'язку із подіями в Іраку Німеччина не виконає критерії Маастрихтської угоди. Голова ЄЦБ В. Дуйсберг 20 лютого заявив, що війна призведе до перегляду всіх основних економічних принципів ЄС.³²

Світогосподарські зв'язки Європи

Для дослідження зовнішньоекономічних зв'язків необхідні дані розрахункового та платіжного балансів. Розрахункові баланси мають два різновиди: розрахунковий баланс за визначений період (переважно рік) та на визначену дату. Кожен з балансів має своє призначення.

Якщо мета – визначити, чи є країна боржником або кредитором, необхідні дані розрахункового балансу на визначену дату. Для цього порівнюють усі вимоги та обов'язки країни на певну дату. Якщо при цьому з'ясується, що вимоги переважають над обов'язками, то країна є кредито-

³¹ Коммерсант. – 2003. – 25 лютого.

³² Коммерсант. – 2003. – 25 лютого.

ром, а якщо навпаки – то боржником. Як підтверджує розрахунковий баланс на визначену дату, великим кредитором після Другої світової війни аж до 1985 р. були США, а боржником – країни ЄС та КР (країни, що розвиваються). У 1985 р. США вперше стали міжнародним боржником та залишаються ним досі, а країни ЄС та Японія стали кредиторами, тобто вони помінялися місцями. Розрахунковий баланс за визначений період будують на основі порівняння обов'язків та вимог, що виникли та не були погашені за певний період (рік), хоча платежі за ними можуть увійти до платіжних балансів інших років. Від розрахункового балансу платіжний баланс відрізняється тим, що його складають з даних за реальними платежами, здійсненими за рік за обов'язками та вимогами, що виникли або у цьому році, або раніше, але платежі здійснені в цьому році.

Платіжний баланс у міжнародній практиці застосовують під час аналізу поточних реальних платежів зовнішньої торгівлі, сфери послуг (транспорт, туризм, страхування тощо), позакомерційних платежів (переказів, платежів за процентами, дивідендами, оплатою майна і т. д.), при розрахунках щодо руху капіталу у формі прямих іноземних інвестицій (ПІІ), щодо цінних паперів (акцій та облігацій), а також за банківськими кредитами (див. табл. 5).

Головною формою міжнародних зв'язків є зовнішня торгівля. Товарооборот країн єврозони досягнув найвищого обсягу в 2000 р., після цього зупинився і вже впродовж двох років перебуває на рівні близько 2 трлн. євро.³³ Підраховано товарооборот з урахуванням внутрішньозональної торгівлі, оскільки Євроленд становить об'єднання, яке зберігає державний суверенітет своїх членів. У 2001 р. країни єврозони вперше перевищили 1 млрд. євро в своєму експорті, що значно більше від імпорту, та збільшили позитивне сальдо торгового балансу більш ніж у два рази. Незважаючи на значне позитивне сальдо торгового балансу, країнам єврозони тільки в 2002 р. уперше вдалося перекрити пасив балансу послуг. Пасив балансу послуг переважно пов'язаний із витратами на дивіденди, відсотки та грошові перекази. Щодо нефакторних послуг, тобто витрат на оплату транспортних перевезень, включаючи страхування, туризм, будівництво тощо, то тут, хоча й наявні від'ємні показники, але не такі суттєві.³⁴

Щодо другої за важливістю форми зовнішньоекономічних зв'язків, то її відображає рух балансу капіталів та кредитів.

У міграції капіталів найважливіше місце займають прямі інвестиції. Тільки за три роки – з 1999 р. по 2001 р. – країни єврозони експортували прямі іноземні інвестиції на суму понад 1 трлн. дол., тоді як імпортували за цей період на суму 778,7 млрд. дол.

³³ Deutsche Bundesbank / Monatbericht, Januar 2003, s. 67x.

³⁴ Там само.

Таблиця 5

Платіжний баланс країн Європейського Союзу (млрд. євро)

Статті	1999	2000	2001 ³⁵	2002 ³⁶
А. Поточні статті	-19,0	-60,4	-13,8	+37,2
1. Товарообіг	1561,0	1948,0	1990,2	1472,1
Експорт (фоб)	818,0	989,8	1033,0	784,2
Імпорт (фоб)	743,0	958,2	957,2	687,9
Сальдо	+75,7	+31,6	+75,8	+96,2
2. Баланс послуг	-94,7	-91,9	-90,0	-58,9
а) нефакторні послуги ³⁷	-10,7	-11,5	+0,9	+7,9
б) факторні послуги ³⁸	-84,0	-80,4	-90,6	-66,8
Б.3. Сальдо з переказу майна	+12,8	+9,9	+8,9	+8,9
В.4. Баланс капіталів (чистий експорт капіталів: -)	+11,7	+70,0	-40,5	-92,1
а) ПІІ	-120,1	-12,3	-101,5	-24,7
інвестиції поза євросоною	-320,5	-463,3	-255,8	-120,2
іноземні інвестиції у євросоні	+200,4	+423,9	+154,3	+95,5
б) цінні папери	-43,0	-115,2	+38,1	+49,8
інвестиції поза євросоною	-311,3	-411,3	-287,0	140,0
іноземні інвестиції у євросоні	+268,3	+296,1	+326,1	+189,8
в) деривативи	+3,8	-2,2	-3,7	-9,2
г) кредити	+160,8	+182,0	+8,8	-107,0
д) зміни валютних резервів (збільшення: -)	+10,1	+17,6	+17,8	-0,8
Г.5. Сальдо статистично нерозподілених операцій	-5,4	-19,4	+45,4	+45,9
	0	0	0	0

Джерело: Deutsche Bundesbank. Monatsbericht N1, 2003, s. 67x.

Дещо іншою є ситуація із торгівлею цінними паперами. До 2001 р. надходження у країни євросони були також менші, але у 2001 р. картина змінилась. Надходження значно перевищили суми, витрачені членами Євроленда за межами євросони. Ця тенденція збереглася і в 2002 р. За три роки – з 1999 р. по 2001 р. – країни євросони витратили на придбання цінних паперів поза євросоною 1 трлн. євро, тоді як надходження від іноземців у євросоні, пов'язані з цінними паперами, становили 890 млрд. євро. В

³⁵ З 1 січня 2001 р. включено й Грецію.

³⁶ За три квартали.

³⁷ Транспортні витрати (включаючи страхування), витрати на туризм, будівництво та ін.

³⁸ Відсотки, дивіденди, перекази тощо.

2002 р. картина змінилась у протилежний бік, тобто коли надходження у єврозону перевищили витрати на цінні папери поза нею.

2002 р. вніс зміни і в кредитні відносини між країнами єврозони та іншими країнами. Якщо до 2001 р. сальдо з кредитної заборгованості було позитивним для країн єврозони, то у 2002 р. відбулись різкі зміни. Якщо за три роки з 1999 р. по 2001 р. постійний приріст надходжень до кредитних інститутів становив 343,3 млрд. євро, то тільки за три квартали 2002 р. відбулось скорочення надходжень кредитів на 51,7 млрд. євро. Причому повністю коштом зменшення довготермінових позик (75,9 млрд. євро).³⁹

Як відобразиться на економіці ЄС вступ 10 нових країн, після чого ЄС розшириться до 25 країн?

В експорті країн, що вступають у 2004 р., на членів ЄС припадало в 2001 р. 67% (причому 31%, тобто майже половина, – на ФРН); на інші ПРК – 6%; на країни ЦСЄ – 14%; КР – 4% та інші європейські країни перехідного періоду – 8%, при цьому на Росію – 2%.

Щодо структури зовнішньої торгівлі, то в 2000 р. в експорті країн Центрально-Східної Європи, що вступають до ЄС, на сировину припадало більше 5%, предмети споживання – 23%, інвестиційні товари – 19%, а решта – половина – утворюють оборотні кошти для майбутніх періодів, тобто проміжну продукцію.

Структура імпорту відрізняється від експорту часткою сировини та предметів споживання. На сировину припадає 11% імпорту, тобто у два рази більше, ніж в експорті, а на предмети споживання – 15%, тобто у півтора рази менше ніж в експорті. Щодо інвестиційних товарів та проміжної продукції, то їхні частки у структурі експорту та імпорту майже збігаються.

Що ж здобудуть ці країни, вступивши до ЄС після 2004 р.?

По-перше, у поточному платіжному балансі, на відміну від нинішніх країн ЄС, у країн, що вступають, починаючи з 1990-х рр. є доволі суттєвим дефіцит торгового балансу, який, незважаючи на позитивний баланс послуг, визначає поточний платіжний баланс загалом.

По-друге, в усіх кандидатів є постійним пасив балансу капіталів, що визначається ПІІ, які надходять у ці країни. Це означає, що розрахунковий баланс як річний, так і на визначену дату для тих, хто вступає, є від'ємним. Отже, загалом, на економіку ЄС вступ цих країн може вплинути не як покращення сукупних показників, а як погіршення. Далекі від виконання Маастрихтської угоди майже всі 10 країн, що вступають до ЄС, окрім прибалтійських, котрі можуть претендувати навіть на включення їх до єврозони. Наприклад, Ірландія, що вступила до ЄС у 1972 р., тільки через 30 років вийшла на середній рівень. Греція, що вступила до ЄС 20 років тому, Іспанія та Португалія (у 1986 р.) поки ще не дійшли до середнього рівня. Отже, і

³⁹ Там само.

новим членам необхідно приблизно 20 років, проте все ж таки вони самі більше виграють, ніж програють. Найбільш розвинутій з цієї групи держав – Словенії – знадобиться не менше 10 років для досягнення середніх економічних показників по ЄС. Причому для більшості східноєвропейських країн розрив з Євросоюзом є значно більшим, аніж він був у попередніх кандидатів. Найгострішою ця проблема є для Польщі, найбільшої країни в регіоні з населенням 38,8 млн. чол. За оцінкою головного економіста ЄБРР, Польщі для досягнення конвергенції може знадобитись близько 40 років.⁴⁰

Процес розширення не буде завершено із прийняттям до ЄС нинішніх країн-кандидатів. Потенційно цей список можуть доповнювати балканські держави, а також країни Східного Середземномор'я.

Євро – міжнародна регіональна валюта

Нині спостерігаємо важливі зміни, що відбуваються у світовій валютній системі щодо виконання функції світових грошей. Теорія грошей розкриває об'єктивні закономірності функціонування не тільки національних грошових систем, а й світових валютних систем від моменту їх утворення. Скільки б не існувало проектів реорганізації світової валютної системи – всі вони сконцентровані на закономірностях та умовах функціонування світових грошей, тобто навколо того, як проявляється міра вартості, що таким чином є засобом платежу, купівельних засобів, резервів на світовому ринку. Відомо, що міра вартості проявляється у курсах валют та світових цінах. Всезагальний платіжний засіб, всезагальний купівельний засіб необхідні для здійснення міжнародних розрахунків та платежів. У золотовалютних резервах центральних банків втілені нагромадження у вигляді міжнародних ліквідних ресурсів. Тому сутність та недоліки валютної системи можна усвідомити на основі аналізу того, наскільки міждержавні угоди в галузі валютних відносин відображають умови, що об'єктивно склалися у світовому господарстві.

XXI ст. розпочинається з переходу до біполярної, третьої за рахунком, світової валютної системи. В XX ст. з 1944 р. впродовж 30 років панувала Бреттон-Вудська світова валютна система, що впала на початку 1970-х рр. Теоретично вона базувалася на плані Гаррі Уайта, опублікованому в США майже одночасно з планом Дж. Кейнса, виданим у Великобританії в квітні 1943 р. Основу системи становили три принципи: доларовий стандарт, фіксовані курси валют (прив'язка до долара, що було прообразом «currency board» чи валютного правління), міжнародні розрахунки у доларах.

⁴⁰ БИКИ №№ 149–150, 26.12.2002.

Приблизно з 1978 р. було запроваджено другу світову валютну систему, що отримала назву Ямайської (конференція проходила в 1976 р. у м. Кінгстоні – столиці Ямайки). До цього часу була вперше впроваджена міжнародна синтетична грошова одиниця – СПЗ (спеціальні права запозичення).

Обидві ці світові валютні системи характеризувалися пануванням долара, тобто були проамериканськими. По суті, в обох основою був доларовий стандарт, хоча вони мали й певні відмінності. В межах Бреттон-Вудської системи доларовий стандарт був підтриманий США (вже поза рамками Бреттон-Вудса) обов'язковим розміном долара на золото. Тому на практиці це був золото-доларовий стандарт. У 1972 р. президент США Р. Ніксон припинив обмін доларів на золото. З цього часу почався крах Бреттон-Вудської валютної системи, що відбувався до 1973 р. Офіційно відміна цієї системи була визнана Міжнародним валютним фондом у 1978 р., після чого й розпочинається функціонування нової Ямайської валютної системи. Як результат, було здійснено спробу підірвати монопольну роль долара у світовій валютній системі.

По-перше, Ямайська валютна система була затверджена при іншому розміщенні сил з врахуванням процесу демонетизації золота, тобто долар був відірваний від золота та було припинено його розмін на благородний метал. Ставку зроблено на так звані СПЗ (спеціальні права запозичення) – безготівкову міжнародну грошову одиницю, складену на базі «кошика» спочатку 16 провідних валют, потім 5, і з появою євро – 4. Проте СПЗ не вдалося витіснити долар. Та й сама ця синтетична розрахункова грошова одиниця майже наполовину (42%) складалася з долара. Варто, проте, зазначити, що, хоча монопольне становище долара й не похитнулось істотно, питома вага долара зменшилася і у валютних операціях, і в торговій сфері та валютних резервах.

По-друге, Ямайська валютна система замінила фіксовані курси на плаваючі, тобто відбулася відмова від прив'язки національних валют до долара. Спочатку коливання були в межах плюс-мінус 1%, потім 2,25% і, нарешті, було повністю скасовано прив'язку валют до долара (щось, що нагадує нині «currency board», чи «валютне правління»).

По-третє, було передбачено виконання міжнародних розрахунків і платежів іншими валютами, частка яких збільшувалася порівняно з попередніми періодами. При обох валютних системах ХХ ст. панівне становище займав долар, хоча роль світових грошей виконували й інші валюти, насамперед німецька марка, а також французький та швейцарський франки, англійський фунт стерлінгів.

У ХХІ ст. відбувається становлення світової валютної системи, де долар втрачає своє монопольне становище. Це важливе нове явище. Воно пов'язане з процесами глобалізації та інтеграції в Європі. Саме тому, що в умовах глобалізації відбувається регіональна інтеграція, виникла можливість створення регіональної міжнародної грошової одиниці, що має не

тільки конкурувати з доларом, а й стати майже визначальною у світовій валютній системі. Шлях до євро був тривалим.

Боротьба за стабільність валютного курсу в Європі відбувалася та відбувається у тісному взаємозв'язку з регіональною європейською інтеграцією, у підходах до якої існували суттєві відмінності між Францією та Німеччиною. Французькі вчені, зокрема, вважають, що інтеграційні процеси потрібно починати з валютної стабільності. Тому для них інтеграційні процеси у валютній сфері становили «теорію мотора» для всієї економічної інтеграції. Німецькі виходили з іншого принципу. Вони вважали, що валютна інтеграція має завершувати економічну інтеграцію і бути ніби «короною» в інтеграційному процесі. Обидва підходи знайшли своє відображення у планах французького вченого Р. Барра (1969 р.) та німецького К. Шіллера (1970 р.)

Спеціальній комісії на чолі з П. Вернером (прем'єр-міністром Люксембургу) було доручено знайти компроміс між французами та німцями. Такий компроміс було знайдено, і він отримав назву «плану Вернера», що передбачав три етапи приблизно по три роки із завершенням у 1980 р. Поставлені цілі й завдання цей план не виконав, однак певні елементи його були досягнуті. До них належить створення Європейського фонду валютного співробітництва (ЄФВС), що мав стати Європейським валютним фондом. У 1979 р. була створена європейська валютна система (ЄВС), в основі якої лежала синтетична валюта – еку. До того ж збереглися ідеї плану Вернера, втілені пізніше, коли інтеграційні процеси в Європі мали значний успіх.

У червні 1989 р. прийнято трьохетапний план Делора щодо створення економічного та валютного союзу (ЕВС). Цього разу інтеграція суттєво поглибилася, значною мірою тому, що цей план враховував і французькі, і німецькі пропозиції. Економічний та валютний підходи були подані в єдності, що з 1992 р. знайшло відображення у критеріях Маастрихтської угоди, передбачивши успіх, який спостерігається нині.

Тривалий час у межах ЄВС створювалася нова міжнародна одиниця – євро. Як грошова одиниця євро істотно відрізняється від СПЗ та еку, які можна назвати міжнародними, але за суттю вони синтетичні, тобто засновані на «кошику» ряду валют. Щодо еку, то більш ніж на половину до «кошика» цієї валюти входили дві валюти: німецька марка (33%) та французький франк (19,8%).

Вперше у світі в 1999 р. спочатку в безготівкових розрахунках, а з 2002 р. і в готівковому обігу з'явилась міжнародна валюта несинтетичного характеру. Це міжнародна регіональна одиниця євро, що базується на єдиному економічному просторі 12 країн ЄС. Відмінність євро від долара полягає у тому, що долар – національна грошова одиниця США, що претендує на роль світової валюти. Вихід долара за межі території США визначається платіжним балансом цієї держави, а не реальними потребами світового товарообігу, платежів та ін. Емісія доларів не відповідає вимогам об'єктивних економічних законів у сфері валютного обігу. В цьому слабкість долара. Нині ми є свідками того, що народилась нова регіональна грошова одиниця,

котра лише до 2002 р. була безготівковою та функціонувала паралельно з національними грошовими одиницями.

Після 2002 р. у 12 країнах ЄС функціонує грошова одиниця, що не має національного характеру. Вона емітується не національними центральними банками, а Європейським центральним банком (ЄЦБ), що діє в єдиному економічному просторі 12 країн ЄС, які утворюють Євроленд. У цьому наочно проявився процес глобалізації у валютній сфері. Таким чином, виникла грошова одиниця, міжнародна за змістом, хоча й обмежена регіоном. На найближчу перспективу боротьба між доларом та євро безумовно загостриться. Євро має надто суттєву основу на регіональному економічному просторі. Євроленд за своїм економічним потенціалом порівнюється зі США. Це стосується і валового продукту, і промислового виробництва, і, особливо, зовнішньої торгівлі з вільним рухом товарів, послуг, капіталу та робочої сили. Тому розпочався процес витіснення долара в обслуговуванні цих сфер за межами США. Роль долара буде зменшуватися, насамперед, на європейському просторі.

Очевидно, що змінювати долар на євро будуть не тільки країни ЄС, а й інші держави. Перспективи в євро більші, ніж у долара. Великобританія, Данія, Норвегія ще не вступили до Євроленда, але орієнтують свої валюти на євро. Великобританія, як сказав Т. Блер, у 2003 р. вступить у Євроленд та запровадить євро. Боснія і Герцеговина, Естонія та Болгарія проводять політику «валютного правління», що базується на євро, тобто прив'язана до євро. Євро оголошено офіційною валютою у Чорногорії, Андоррі, Косово, тобто впроваджено в обіг. Загалом нині близько 50 країн, особливо в Африці та Східній Європі, переорієнтують свої валюти на євро.

Долар, будучи національною грошовою одиницею США, обслуговує більше половини світового товарообороту. Питома вага товарів і послуг США у світовому товарообороті становить приблизно 13%. З цього випливає, що долар бере на себе виконання функцій світових грошей понад вклад США у світовий товарообіг. Близько 90% виробленої в США продукції реалізується на їх внутрішньому ринку. В результаті виникає парадокс, коли емітовані США долари утворюють «доларове накриття» у резервах та нагромадженнях інших країн. Наприклад, у Росії долари офіційно виконують функцію грошового нагромадження, будучи у резервах. Виконувати функцію засобу обігу та засобу платежу в розрахунках долару заборонено. В офіційних резервах Росії є близько 40 млрд. дол., на депозитах у комерційних банках – приблизно 15 млрд., це ніби узаконені кошти. Крім цього, необхідно врахувати приблизно 50 млрд. дол. заощаджень населення поза кредитною системою. Якщо врахувати ще й «тіньову економіку», де сума доларів приблизно дорівнює заощадженням населення, то вийде близько 150 млрд. дол.

За наявними оцінками, майже одна третина готівкових доларів, що перебувають в обігу поза США, осіла в Росії, утворюючи «доларове накриття», що потребує уваги та вироблення конкретних заходів щодо залучення

до обігу доларових заощаджень населення та доларів, які знаходяться у «тіньовій економіці». Більше половини світових валютних резервів припадає на долари. Більше половини світового експорту обслуговують доларами. Близько половини операцій на ринку позичкових капіталів здійснюється в доларах. На валютному ринку долари становлять більш ніж 80%.

З появою готівкових євро в 2002 р. у країнах Євроленда в міжнародних валютних резервах, розрахунках та платежах розпочалося витіснення долара на користь євро. Цей процес буде поступовим. «Доларове накриття» поза США зберігатиметься ще тривалий період.

Виникнення євро має об'єктивний економічний характер, як і процес інтеграції. Йдеться лише про темпи та терміни зміцнення євро. Неможливо зробити це швидко. Проте об'єктивний процес розпочато і євро може бути швидко зміцнене, насамперед на території Євроленда.

Необхідно визначити, на яку іноземну валюту Росія має орієнтуватися, бо на цілковиту конвертованість рубля в найближчому майбутньому розраховувати не можна. Але внутрішню конвертабельність рубля потрібно зберегти. У біполярній валютній системі Росії доведеться мати справу з долларом, що активно застосовують у міжнародних розрахунках на Заході, та орієнтуватися на євро.

Для перспектив євро велике значення має розширення територіально-економічного простору ЄС, що пройшло три етапи: у західному (Великобританія, Данія, Ірландія в 1973 р.), південному (Греція в 1981 р., Іспанія та Португалія у 1986 р.) та північному (Австрія, Фінляндія і Швеція в 1995 р.) напрямках. Утворився простір з 15 країн відповідно до концепції Делора про «концентричні кола». Зараз постає питання про розширення ЄС на Схід за рахунок країн Центральної та Східної Європи, починаючи з 2004 р. Утворено дві групи претендентів на вступ до ЄС. Перша група – Польща, Чехія, Угорщина, Словенія, Естонія, Словаччина, Кіпр, Мальта, Латвія і Литва. Котра з цих країн витримає критерії Маастрихтської угоди та зможе вступити до ЄС та євросони, щоб впровадити до обігу євро. Ратифікація угоди призначена на 2004 р. Друга група формується на 2007 р.

Чи зможуть члени СНД претендувати на створення міжнародної регіональної валюти? Аналізуючи стан справ у СНД, ми перейдемо до вирішення цієї проблеми не раніше, ніж через 5 років. Не варто виключати можливість євразійського економічного та валютного союзу, який може використати приклади ЄС, ЄАВТ (Європейська асоціація вільної торгівлі) та Євроленда. Незважаючи на певні труднощі, єдина валюта в країнах СНД більш реальна, ніж їх вступ до ЄС та Євроленда. Не можна виключати й того, що Болгарія та Румунія, які претендують на вступ до ЄС, виявлять, що їм для цього потрібно дуже багато років, і вони можуть проявити інтерес до СНД. СНД необхідно розвивати інтеграційні процеси поступово, як у ЄС, починаючи з країн, найбільш пристосованих до цих процесів і критеріїв Маастрихтської угоди, що застосовуються на Заході. Поглиблення інтеграції групи країн СНД, об'єднаних економічним співробітництвом (Росія, Біло-

русь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан), уже розпочато з митного союзу, а 23 лютого 2003 р. ухвалено угоду про створення єдиного економічного простору (Росія, Україна, Білорусь і Казахстан), до якого можуть бути приєднані інші члени СНД. Державам СНД об'єктивно важко відірватися від Росії, оскільки значна частина їх міжнародних економічних зв'язків припадає на Росію, хоча й постійно скорочується.

Російський рубль ще довго не зможе відігравати важливої ролі на світовій арені. Росія буде пристосовуватися до біполярної структури світової валютної системи. XXI ст. розпочинається з посилення зв'язків Росії з країнами ЄС, і тому у валютних відносинах переважатиме орієнтація на євро при дедоларизації. У євро сприятливіші перспективи в конкурентній боротьбі з долларом.

Цілком можливо, що з часом розвиток може трансформувати біполярність у багатополарність. Адже аналогічні явища відбуваються в Азійському регіоні. Тут також є ймовірність виникнення своєї регіональної грошової одиниці. Тому перехід від монопольного становища США до багатополярного світу вже проявляється у створенні в Європі міжнародної регіональної грошової одиниці – євро.

Стаття надійшла до редакції в березні 2003 р..